

SÜREK Alevilik – Bektaşılık ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı 2, 2024, 79-101.

E-ISSN: 3023-5529

Araştırma Makalesi / Research Article

SAFEVİ TARİKATININ İLK TÜRKÇE KAYNAKLARINDAN ‘AKĀ’İD-İ EVLİYĀ’-İ SEB’A*

‘AKĀ’İD-İ EVLİYĀ’-İ SEB’A, ONE OF THE FIRST TURKISH SOURCES OF SAFEVİD ORDER

Toğrul ATABAY

Dr, Bağımsız Araştırmacı

togrul.ata@gmail.com

ID 0000-0001-5159-5786

ÖZ

ABSTRACT

Geliş Tarihi:

(Received)

22.05.2024

Kabul Tarihi:

(Accepted)

30.06.2024

Yayın Tarihi:

(Published)

30.06.2024

Anahtar Kelimeler

Safevilik

Zahidilik

Kızılbaşlık

Eski Azerbaycan

Türkçesi

‘Aka’id-i Evliya’-i

Seb’a

Keywords

Safeviyye

Zahidiyye

Qızılbaşlıq

Old Azerbaijani

Turkish

‘Aka’id-i Evliya’-i

Seb’ac

XV. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen ‘Aka’id-i Evliya’-i Seb’a bir Azerbaycan Türkmen tasavvufi hareketi olan Zâhidî-Safevî tarikatının birinci elden Şeyh Zahid-i Geylanî’nin oğlunun torunu Şeyh Mahmud Geylanî tarafından mensur bir hikmet risalesidir. Müellifin kendisi dahil 7 tarikat şeyhinin inanışlarını teorik olarak ve diyalektik üslupla anlatan bu eser ilk büyük örneklerinden biri ve Safevi külliyatı sayılan Kara Mecmua’nın temel literatüründen biridir. Bu denli önemli bir teorik eserin Türkçe yazılmış olması her iki tarikat hanedanı (Safevî-Zahidî) ve müritlerinin geçer dilinin neliği ve niteliği hakkında birinci el bilgi vermektedir. Tek nüsha olması hasebiyle zamanımıza kadar pek dikkat çekmeyen bu eser Eski Azerbaycan Türkçesi nesrinin nadir bir örneği olmakla birlikte Alevi/Kızılbaş inancının geçmişi ve ideolojisi hakkında temel teorik eserlerden biri sayılmalıdır. ‘Aka’id-i Evliya’-i Seb’a Zahidiyye ve Safeviyye tarikatının itikadî tüzüğü hükümündeydi. Bu çalışmada eserin Safevi Devletinin kuruluşundan önce Safeviyye tarikatının teolojik özellikleri ve Alevilik/Kızılbaşlık çalışmaları açısından önemi, mahiyeti, muhtevası ve son dönemde neşredilen Farsça tercümeleleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca ‘Aka’id-i Evliya’-i Seb’a’nın Farsça tercümesinin neşrinde Sultan Mahmud Geylanî’nin yeni bulunan risalesi olduğu ileri sürülen “Sual ü Cevab” risalesinin varlığı ve mahiyeti tartışılacaktır.

The *Aka’id-i Evliya’-i Seb’a*, estimated to have been written in the first half of the 15th century, is a prose treatise on wisdom authored by Sheikh Mahmud Geylani, the grandson of Sheikh Zahid-i Geylani’s son, and a key figure in the Zahidi-Safavid order, a Sufi movement of Azerbaijani Turkman origin. This work, which theoretically and dialectically explicates the beliefs of seven order sheikhs, including the author himself, is one of the earliest examples of such doctrinal texts and forms a fundamental part of the Qara Majmua, considered the Safavid corpus. The fact that such a significant theoretical work was written in Turkish provides first-hand insight into the language and communicative quality among both the Safavid and Zahidi order dynasties and their followers. As the sole existing copy, this work did not attract much attention until recent times. However, it should be regarded as one of the primary theoretical texts on the history and ideology of the Qizilbash belief system, as it is a rare example of Old Azerbaijani Turkish prose. The *Aka’id-i Evliya’-i Seb’a* functioned as the doctrinal code of the Zahidi and Safavid orders. This study will focus on the theological features of the Safavid sect before the establishment of the Safavid State and the importance, nature, and content of Alavi-Qizilbash studies, as well as its recently published Persian translations. Additionally, the existence and nature of the “Su’al u Javâb” treatise, which is claimed to be a newly discovered work of Sultan Mahmud Geylani in the publication of the Persian translation of *Aka’id-i Evliya’-i Seb’a*, will be discussed.

Atf/Cite as: Atabay, T. (2024). Safevi Tarikatının ilk Türkçe kaynaklarından ‘Akā’id-i Evliya’-i Seb’a. *SÜREK Alevilik – Bektaşılık ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2, 79-101.

© 2024 Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü. Her hakkı saklıdır. Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Hacı Bektaş Veli Research and Application Institute. All rights reserved.

* Bu makale Doç. Dr. Gülşen Seyhan Alışık danışmanlığında 2009 yılında çalışmış olduğumuz *Sultân Mahmûd bin Sultân Burhâneddin Geylanî’nin ‘Akā’id-i Evliya’-i Seb’a İsimli Eseri (İnceleme-Metin-Dizgin)* başlıklı yüksek lisans tezi üzerine elde edilen yeni bulgular ışığında hazırlanmıştır.

Sultan Mahmud bin Burhaneddin Geylanî

Sultan Mahmud bin Sultan Burhaneddin Geylanî (Sultan Mahmud Zahidî-i Geylanî) hakkında bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Şeyh Safiyüddin Erdebilî'nin (1252-1334) kayınpederi ve müşşidi olan Şeyh Zahid-i Geylanî'nin (Taceddin İbrahim bin Ruşen bin Emir Şeyh Büндâr-ı Singânî 1218-1301) oğlu Şeyh Cemaleddin'in torunu ve Şeyh Burhaneddin'in oğlu olduğu bilgisinden yola çıkarak ve Hicri 800 (1398) yılında vefat etmiş olan ve 3 vasıtayla şeyh Zahid soyundan gelen *Safvetü's-Safâ* yazarı İbn-i Bezzâz ile çağdaş olduğu düşünülürse müellifin de Hicri 8. yüzyıl sonlarında ve 9. yüzyıl başlarında (14.-15. yüzyıllar ortasında) yaşamış olduğu anlaşılmaktadır (Khalily, 2009, s. 3). Baba tarafından Şeyh Zahid-i Geylanî hanedanına mensup olan Şeyh Mahmud, anne tarafından ise Şeyh Safiyüddin hanedanına intisap etmektedir ve zamanının ilminde babası Burhaneddin ve dayısı¹ Hoca Sultan Ali Safevî (ö. 1429) huzurundan feyiz almıştır (Suri ve Asgeri, 2022, s. 11).

Zâhidiye tarikatının piri, esma zikriyle seyrü sülûk usulünü tespit eden mutasavvıf olan Şeyh Zahid'in torunları tarihte Zahidî adıyla tanınmışlardır. Şah Süleyman Safevî zamanında kendisi de Şeyh Zahid'in torunlarından olan Şeyh Hüseyin Pirzade-i Zahidî tarafından yazılmış olan *Silsiletü'n-Nesebü's-Safeviyye* kitabında Şeyh Zahid'in akabesi hakkında şu bilgiler yer almaktadır: Şeyh Zahid ölüm döşegine yattığında çoğu kişi onun ilk karısından olan ve o zamanda görece yaşlı bir adam sayılan oğlu Şeyh Cemaleddin'i halefi olarak tanıtmalarını bekliyordu. Oysa bu dar görüşlülerin anlayışının tersine tarikatta baba-oğul ilişkisi geçerli olmadığından Şeyh Safiyüddin meşaleyi devraldı. Şeyh Zahid'in vefatından sonra Şeyh Cemaleddin onun türbedarlığını yaptı ve onun torunları bu eserin yazıldığı zamana kadar bu görevi sürdürdüler (Pirzade-i Zahidi, 1924, s. 100-115).

Şeyh Zahid Ahî Süleyman Kelhoranî adındaki bir müridinin kızıyla evlenmiş, ondan da bir erkek, bir kız çocuğu sahibi olmuştur. Kızı Bibi Fatıma Şeyh Safiyüddin Erdebilî'nin eşi ve Şeyh Sadreddin Musa'nın annesiydi². Oğlu Şeyh Şemseddin'in torunları ise I. Şah Abbas döneminde Şeyh Safî türbesinin mütevelliliği görevini taşımaktaydı. *Silsiletü'n-Nesebü's-Safeviyye* eserinin yazarı olan Şeyh Hüseyin Zahidî-i Pirzade de bu sülaleye mensuptu.

1. 'Aka'id-i Evliya'-i Seb'a Risalesi

Şeyh Mahmud Zahidî kendisinin, babalarının ve atalarının kalamî ve tarikâtî inanışlarını anlatan muhtasar bir risale olarak Türkçe bir risale yazmış, adını *Beyan-ı 'Aka'id-i Evliya'ul'lah* veyahut *'Aka'id-i Evliya'-i Seb'a* koymuştur. O, bazı 'havâss'ın özellikle oğlu Şeyhzade Melik Tayfur'un isteği üzerine yazılmış, Şeyh Zahid-i Geylanî, Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî ve Zahidiye-Safeviye tarikatlarının diğer şeyhlerinin akidelerini ve bazı sözlerini nakletmiştir (Suri ve Asgeri, 2022, s. 11).

Şeyh Mahmud Zahidî bu risalede Zahidiye ve Safeviye tarikatının bütün şeyhlerini ve kutuplarını Ehl-i Beyt takipçisi olarak göstermiştir. Risalede *şî'a* terimi sadece bir yerde "takipçi, fırka" genel anlamıyla kullanılmıştır: "Allâh Te'âlânın rahmeti ol *hazarâtunğ* şî'a ve muhibblerine ve la'neti onğlarınğ düşmen ve mübgzlarına ola" (Geylanî, 2b/4). Suri'ye göre "müellifin Şeyh Zahid ve Şeyh Safî'nin Şiiliğine dair telakkisi Safevilerin bu meseleye dair telakkisine dayanmaktadır ve tarihî verilerle pek örtüşmemektedir" (Suri ve Asgeri, 2022, s. 11-12).

Bu Türkçe felsefi-kelamî eserin tek bilinen nüshası İran'ın Meşhed kentinde Âsitan-ı Kuds-ı Razavî Kütüphanesi'nde (№ 204) saklanmaktadır. Yazmanın üzerindeki kayda göre H. 1145 (M. 1732) yılında Nadir Şah tarafından 700 kitapla birlikte İsfahan'dan alınıp İmam Rıza haremine, ardından Asitan-ı Kuds-ı Razavî Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir (Velayi, 2000, s. 1/61). Eserin adı bu yazmada *Beyan-ı 'Aka'id-i Evliya'ul'lah* değil, *'Aka'id-i Evliya'-i Seb'a* biçiminde verilmiştir.

Elimizdeki tek nüsha 46 varaktan (91 sayfadan) oluşmaktadır. Nüshada herhangi bir istinsah tarihi bulunmamakta, fakat eserin temellük kaydında -en eskisi Hicri 1101 (1690) tarihini taşıyan- çeşitli tarihlere ait birçok mülhaza ve "görüldü" notuna yer verilmiştir: 1101, 1105, 1127, 1196, 1250, 1270, 1272, 1289, 1292, 1312 yıllarında mülhaza ve "dâhil-i 'arz" olmuştur. Nüshanın bir mikrofilm de Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Bkz. Diyânetî, 2012, s. 704-705 ve Dânişpejuh, 1977, s. 6). Büyük

¹ Suri'nin çalışmasında yanlışlıkla "amcası" tabiri kullanılmış, ölüm tarihi şeyhlikten feragat ettiği H. 900 yılı olarak verilmiştir.

² Erdebil Ocağı ve bu ocağın müşşitleri hakkında bilgi sahibi olmaları için bakınız: İlgar Baharlı, 2020, s. 85-98.

olasılıkla Erdebil'de yazılmış olan eser daha sonra Safevî Şah Abbas döneminde (1599'da) başkent olan İsfahan'a taşınmış, 18. yüzyılda Nadir Şah döneminde ise Horasan'a vakfedilmiştir (Khalily, 2009, s. 5). En eski kayıt olan 03 Zilka'de 1101 (07.08.1690) tarihine ait notta "Alay-ı Devletḥāne-i Mübāreke³ be-tāriḥ-i 3 Şehr-i Zī-ka'de-i sene-i 1101 der-kitābḥāne cem' şüde-est. (mühür)" ibaresi yer alır. Bu nottan kitabın 1690'da (Sultan Süleyman Safevî döneminde) muhtemelen Erdebil Şeyh Safi Kütüphanesi'nden buraya taşındığı anlaşılmaktadır (Khalily, 2009, s. 6).

2. Risalenin Muhtevası

Aka'id-i Evliya'-i Seb'a Safevî tarikatının önde gelen yedi evliyasının (Şeyh Zâhid, Şeyh Safiyüddin, Şeyh Cemaeddin, Şeyh Sadreddin, Hâce Sultan Ali, Sultan Burhaneddin, Sultan Mahmud) söylediklerinden alınan notları kapsamaktadır (Bkz. Geylani, 2b/06-2b/12). Bu birinci elden görüşler taliplerin sorularına cevap şeklinde sıralanmış ve diyalektik bir düzenlemeyle çeşitli tanrıbilimsel, varlıkbilimsel ve dinbilimsel konulardaki rasyonel ve ideolojik tartışmaları içermektedir.

2.1. Başlangıcı:

"[1b/1] Şükr ü sipās ü sitāyış ol ḥālḥ-ı ḳadīme ki mevcūd u ehad u vāhid ü hayy u 'alīm [2] ü semī ü basīr ü mürīddür, öz zāt-ı mübārek-i şerīfiylen ve müstaḡnidür ḳamu [3] eşyādın ve münezzeh ve arudur ḳamu 'ayblar ve noḳsānlardın. Evvelīdür ki onıḡ [4] evveli yoḳ ve āḥirīdür ki onıḡ āḥiri yoḳ ve zāhirīdür ki ondın bellü ve [5] yukarı degül hiç şey' ve bātınīdür ki ondın özge hiç şey' degül şey'iyet ḥaḳīḳatı [6] ilen. İrelūdür varluḳı ḳamu ḳabliyyetlerdin ezelü'l-āzāl ve sonḡraluḳı ba'diyyetlerdin [7] ebedü'l-ābād ..."

2.2. Bitimi:

"[44b/2] ve ol ḥazretinḡ nef'i ve fāydası yetiştir ḳamu ḥālḳa, zuhūrününḡ zamānında, ēyle [3] kim gün tulū'ı vaḳtında fāydası yetiştir ḳamuya ve ḡaybet zamānında [4] fāydası yetiştir ēyle kim bulutlu günde ḳuyayışınḡ nef'i yetiştir ḳamuya. [5] Zārūrdur ol ḥazreti bu evsāf-ıtan tanumaḳ ve ḳamu işlerde [6] ol ḥazretin isti'ānet istemek. Budur bizüm i'tiḳādımız [7] ol imām ve ḥalīfeye ve ḳamu ata ve ābālarımız ve mürşidlerimiz [8] i'tiḳādi ve's-selāmü 'alā meni't-tebe'a'l-hüdā."

Kitap aşağıdaki bölümlerden oluşmaktadır:

Giriş (hamd u sena) ardından "sebeb-i telif" anlatılıyor (2b/05-4b/06); daha sonra başlıklara geçiliyor:

- MUKADDİME (4b/06-7b/09): "Der-Beyān-ı İrşād ve İstirşād-ı Silsile-i Safeviyye" (Safevi tarikatı silsilesinin irşat etme ve alma beyanında);

- FASL (7b/10-11a/14): "Der-Beyān-ı 'Akl ve Keşf ü Merātib-i Ān" (Aklın ve onun keşfi ve mertebeleri beyanında);

- Ḳavl der-Beyān-ı Mühimmī ez Ma'rifet-i Allāh Te'ālā (11b/01-12a/07) [Yüce Allah'ın bilinmesinde önemli bir açıklama üzerine söz]

- FASL (12a/07-42a/06) "der su'āl u cevābī ki vāki' şüde fī-mā-beyn-i mürşid-i rabbānī ve 'ārif-i samedānī, sultānu'l-muhakkikīn Ḥ'āce Sultān 'Alī Safevī ve mürşidān-ı ehl-i tahkīk ve fī-mā-beyn-i mürşidü'l-aktāb fī'l-'ālemin Sultān Burhāneddīn Zāhidī ve mürşidān-ı sālīb-i yakīn der rubūbiyyet" (İlahi mürşit ve ihtiyaçsız yaratana hakkıyla anlayan, hakikat arayanların sultanı Hâce Sultan Ali Safevi ile hakikati arayan mürşitler arasında ve dünyalarda hak yolu ulularının mürşidi Sultān Burhāneddīn Zāhidī ile yakīn isteklileri arasında tanrılık konusunda gerçekleşmiş olan soru-cevap üzerine): Metnin ana kısmı olup talebelerle üstat (müellif) arasında "Su'āl-Cevāb" biçiminde çeşitli felsefi-dini sorunsalları işler.

- FAŞL (42a/07-46b/08): Nübüvvet İşbātında (Peygamberlik ve imamlık müessesesinin kanıtlanması üzerine).

³ Devlethane: Safevi padişahlarının Şah Abbas'tan (1571-1629) sonra ikamet ettiği İsfahan'da daha sonra Âlikapu diye anılan saray.

Şeyh Zahid oğlu Şeuh Cemaleddin oğlu Şeyh Burhaneddin oğlu Sultan Mahmud eserin telif sebebi hakkında müritlerin, özellikle kendi oğlu Şeyhzâde Melik Tayfur'un kendisine şahsının inanışlarının hülâsasını ve Şeyh Zâhid ile o hazretin halifesi ve damadı Şeyh Safiyüddin ve atası Şeyh Cemâleddin ile Şeyh Safiyüddin oğlu Şeyh Sadreddin ve dayısı Hâce Sultan Ali ve babası Şeyh Burhâneddin'den duyup kayda aldıklarını yazıya döküp anlatmasını rica ederler. Onların isteği üzerine, Safevî-Zahidî tarikatı kardeşlerinin irşatlarına ve son dönemde ortaya çıkan sapkın topluluktan sakınmalarına yardımcı olmak üzere o büyüklerin ve kendisinin görüşlerini içeren bir hülâsa hazırlamaya koyulmuştur (Geylani, 2b/5-4b/6).

3. Kara Mecmua İçindeki Konumu

Muhammedzade'ye göre Safevî döneminde Şeyh Safiyüddin Erdebilî'den geriye kalmış olan özdeyişler, öğütler, araştırmalar ve irşat risaleleri toplusuna Kara Mecmua adı verilmiştir. Muhammed bin Muhammed Darabî-i Şirâzî *Letâ'ifü'l-Hayal* tezkiresinde (Tahran Melik Kütüphanesi yazma nüshası) "Safevi sultanları bu esere çok değer verir, kitap hazinelerinde saklarlardı" demiştir (Muhammedzade, 2007, s. 7). Garibî Menteseoğlu da Safevî Şahı Tahmasb'a (1514-1576) sunduğu *Tezkiire-i Mecâlis-i Şu'arâ-yı Rûm* adlı eserinde (tek yazma nüshası, 105. yaprak) Kara Mecmua'yı Şeyh Safiyüddin'in takrirî ve Şeyh Sadreddin'in tahriri olarak tanıtır ve içeriğinin çoğunun Şeyh Safi tarafından kendisine rüyada telkin edildiğini ileri sürer (Muhammedzade, 2007, s. 7). Fransız gezgin Jean Shardin (1643-1713) de Safevî şahlarının sefer sırasında "Karajaméa"ya (Kara Mecmua'ya) başvurup Şeyh Safi menkıbelerini zikreder, öğütlerini okurlardı diye yazmıştır (Debirsiyaki, 1999, s. 79). V. Minorsky ise "Anlaşılan Kara Mecmua Şeyh Safiyüddin ve onun atalarının 725 yılına kadarki sıra dışı vakalarından oluşmaktaydı (*Tezkiiretü'l-Mülûk*, s. 13, 6. not)" diye yazar ve onu *Siyerü's-Safiyye* adlandırıp Şeyh Safi'nin siret, menkıbe ve makamını ihtiva ettiğini ifade eder (Muhammedzade, 2007, s. 7; bkz. Minorsky, 1954, s. 515-527). 2001 yılında Kara Mecmua toplusunu ilk kez yayımlayan Muhammedzade Sıddik Galî Şiilerin ve İran'da, Türkiye'de ve Irak'ta bazı sufi fırkalarının elinde bulunan el-Buyuruk, Kılavuz es-Safi, Kelimat-ı Şeyh Safi, Menakıb-ı Şeyh Safi, Siyerü's-Safi gibi adlar altındaki risaleleri bu büyük toplunun parçaları saymaktadır (Muhammedzade, 2007, s. 7-8).

Şeyh Safiyüddin ile birlikte diğer Zahidî-Safevî şeyhlerinin takrirlerini içeren *Aka'id-i Evliya'i Seb'a* da Safevî tarikatı öğretisinin külliyyatı sayılan *Kara Mecmua* içinde değerlendirilebilir. Bu risale bir anlamda Kara Mecmua'yı kavramak için gereken felsefi ve kelamî önbilgi niteliğindedir. Kara Mecmua toplusunun nüshalarının çoğunluğu pirlerin inşası ve müritlerin takririnden oluşmuşken bu nüsha bu silsileye mensup bir şeyhin kendi yazısı ve birinci ağızdan kayıtları olduğu için daha popüler olan diğer risalelere göre daha bilimsel ve elitist bir anlatıma sahiptir ve konuya hakimiyeti olan bir merci tarafından kapsamlı bir şekilde 7 pirin dilinden tarikatın en önemli teorik felsefi ve kelamî görüşleri bir arada sunulmuştur.

Kitabın bulunduğu Âsitân-ı Kuds-ı Razavî Kütüphanesi fihristinde de "hikmet" yazmaları sırasında sınıflandırılmış olan *Akaid*'in bazı başlıklarını anlamak İslam kelamı ve felsefesi önbilgisi gerektirmektedir. Örneğin eserin başlarında yer alan aşağıdaki örüntü olabildiğince Türkçe terminoloji de kullanarak sıkı bir felsefi düşünce anlatımı sayılmaktadır

"[Tanrı] Evvelîdür ki oning evveli yok ve âhîrîdür ki oning âhîri yok ve zâhirîdür ki ondın bellü ve yuğaru degül hiç şey' ve bâtınîdür ki ondın özge hiç şey' degül şey' iyyet haqîkati ilen irelüdür varluğı kamu kabliyyetlerdin ezeli'l-âzâl ve songraluğı ba'diyyetlerdin ebedü'l-âbâd ve 'ademinğ yolu yokdur ol zât-ı muqaddese hiç vechlen, ne zâtında ve ne sıfâtında ve eskü ve köhne etmez onı ezmine ve dühür ve müteğayyir olmaz zâtında ve ne sıfâtında hiç vech ü cihetlen. Sâbitîdür bilâ-teğayyür. Ehadîdür münezzeh kamu tecziye ve tekeşürdin. Vâhidîdür ki 'aded birluğu ol zât-ı muqaddesde 'urüz yolu yok. Mevcüddur, yok varluğ ve vücüd ilen. 'Âlimîdür ki oning ilen ma'lûmı arasında özge 'ilm ve bilük [2a] yok. Kâdirdür, yok kudret-i zâyid ilen, belki yaratan ve halk edendür. Vücüd u 'ilm ü kudreti bir ve müttehid degül hiç şey' ilen. Nazîr ü şerîki yok, hiç vechlen, belki ferd ü münferiddür kamu cihetdin ve müberrâdur varı oğşayış ve şebâhetdin. Hiç şey oning karşı ve muqâbili degül. Yavukdur kamu eşyâyâ, yok temâs u mekân ilen. Yıradur kamu eşyâdın, yok bu 'd u mesâfet ilen. Degül hiç şey' de hulül vechi ilen ve ne hiç şey' onda hulül ve ittihâd ciheti ilen. Cevher degül ki i' râz mağhalli ola ve 'arâz degül ki hâll ola, belki cevher ve 'arâz yaratan ve halk edendür. Rûh degül ki âlete muhtâc ola. 'Akl degül ki mağşûr u muhât ola. Cism ü cismânî degül ki mürekkeb ve muhtâc ola, belki varınığ hâlîki ve mücidîdür. Münezzeh ve müberrâdur nece ve neçedin. Kâdir ve muhtîdür kamu eşyâyâ; varınığ ibtidâsı ondın ve rücu'ı onadur." (Zahidi, 1b/3-2a/11)

Yine metinde yer yer diyalektik bir yöntemle Dehrî ve Zındık gibi dünya görüşleri tam bir medrese cedelindeki soru cevaplar kalıbında rasyonel eleştiri konusu yapılmıştır.

Kızılbaş devletinin kuruluşundan bir asır kadar önce yazılan bu orijinal ilmî risale Gazalî sonrası birkaç yüzyıllık durgunluk ardından Safevî akımıyla birlikte felsefi araştırmaların yeniden nasıl açılıma kavuştuğunun bariz bir örneğidir. Daha sonraki “mektebîleşme” ve devlet ideolojisine dönüşme aşamasında dahi -felsefi ve tasavvufî görüşleri yüzünden canlarını kaybeden Sühreverdî, Nesimî ve Aynü'l-kuğât el-Hemedanî'nin akıbetiyle mukayese- Mir Damad, Molla Recebali Tebrizî ve Molla Sadra gibi felsefecilere karşı toleranslı davranılması bu serbest ve sağlam düşünsel temellere dayanmaktaydı.

4. Dil Özellikleri

Azerbaycan sahasına ve Eski Azerbaycan Türkçesi dönemine ait olan risale hitap ettiği Erdebil-Tebriz yöresi ağzına ağırlık vermiş, hâlen mersiye literatüründe etkisini sürdüren Erdebil yöresi ağzı etkisiyle yazılmıştır. Bu edebî Türkçe Safevi tarikatının Geylan'dan Zencan'a kadar resmi propaganda dili olarak kullanılmıştır (Khalily, 2009, s. 6). Özellikle sıra dışı kalınlık ve yuvarlaklık gibi tipik Erdebil-Tebriz ağzlarının özelliklerinin esere yansması soru-yanıt biçiminde yazılması ve doğrudan halka (müritlere) hitaben hazırlanmış bir propaganda risalesi olması ile açıklanabilir. Eserde edebî etkilenme sonucu Kıpçak Türkçesi, Çağatay lehçesi izleri de yer yer görülmektedir. Orta Oğuz Türkçesine Doğu Türkçesi özelliklerinin eklenmesi sonucunda o dönemin “karışık dilli” diye nitelendirilen eserleri gibi ikili ve karma seslik, sözlük ve ara sıra biçimlik özellikler ortaya çıkmıştır (Khalily, 2009, s. 12). Eserde görülen Doğu Türkçesi özelliklerini Geylani sülalesinin Horasan asıllı olduğuna bağlamak da mümkündür.

Eser şifahi kaynaklı olduğundan konuşma dili özelliklerini saptamak için de zengin malzeme sunmaktadır: *olullar* (18a/10) ‘olurlar’, *yetiireller* ‘ulaştırırlar’ (6b/14), *yetiürmak* (9a/06), *görmak* (9b/09, 10b/03), *işitmak* (6a/07, 6a/11), *bilmak* (10b/02), *bilak* ‘bilelim’ (20a/08, 24b/07 vs.), *işitduka* (6a/8), *eyleruk* ‘ederiz’ (29b/02), *göreruk* ‘görürüz’ (14b/07), *gördük* (32a/04), *dëduk* (15b/09), *dëmişuk* (17a/13, 28b/01), *olubdullar* ‘olmuşlardır’ (3a/02, 7a/2), *olullar* ‘olurlar’ (09a/13), *bilmenüz* ‘bilmeyiz’ (19b/13); *adlarnanğ* ‘adlarla’ (32b/13), *şifatyng* ‘şifatyyla’ (31a/06) vb.

Safevî hanedanının yerli şivesi olması hasebiyle tasavvufî literatürde baskınlık kazanan Erdebil yöresi ağzına yakın yazılı Eski Azerbaycan Türkçesi üslubu *Kara Mecmua* külliyyatı dışında daha sonraki dönemlerde de Azerbaycan'da ve ötesindeki Kızılbaş topluluklarda güçlü bir akım olan “mersiye edebiyatı” eserlerinin de standart dili haline gelmiş, Horasan, Şiraz, Irak-ı Acem (Sava) havzasında da işleklik kazanmıştır.

Akaid'de belki dönemin kültürel eğilimine bağlı olarak yer yer Çağatay Türkçesi izlerine de rastlamaktayız. İskender Beğ Münşi'nin Sultan Sadreddin Musa'nın talebeleri arasında “Moğol beyleri ve soyluları”nın da bulunduğunu ifade etmesinden (Bkz. İskender Beg Münşi, 2011, s. 1/32) müritler arasında bulunan Doğu Türkçesine aşına olanların gözetildiği de ihtimal dahilindedir.

Eserde görülen en tipik Doğu Türkçesi özelliği ablatif ekinin +dIn biçiminde kullanılmış olmasıdır: *anğlardın* ‘onlardan’ (45b/08), *andın* ‘ondan’ (12b/01 vb.) <> *ondın* (01b/04-05, 02a/11 vb.), *özündin* ‘kendisinden’ (41b/04), *özlerindin* ‘kendilerinden’ (6b/1), *bilmekdin* (07b/07), *oddın ve kordın* ‘ateşten ve kordan’ (7b/09), *özgesidin* ‘başkasından’ (13b/05), *yüzündin* ‘yüzünden’ (36b/06), *o cümedin* ‘o kabilden’ (45a/11), *cüşşidın* ‘coşmasından’ (33a/14); *olmadın* ‘olmadan’ (40a/09-10, 41a/09), *kurttarmadın* ‘kurtarmadan’ (6a/14) vb. Eserde nadiren -belki sonraki dönemdeki istisnahlar sırasında- Oğuzca ablatif ekinin örneklerine de rastlanmaktadır: *ondan songra* ((3a/11), *düşmenleriden* (3b/12) <> *düşmenlerindin* (7b/08), *elden ele* (4b/08), *Tanğrı'dan* (13b/03), *bu sözden* (14b/09), *yaratduğundan* (27a/03) vb.

Fonetik olarak da zaman zaman Oğuzca şekiller yanında Doğu Türkçesi unsurlarına rastlanmaktadır: *bardur* ‘vardır’ (8a/09, 11b/03, 12a/14 vs.), *barı* ‘hepsi’ (3a/01, 8a/09, 8a/12 vs.) <> *varı* (2a/03, 8a/03, 9a/09 vs.) <> *varu* (34a/03, 35a/02), *tofrağ* ‘toprak’ (27b/11) <> *toprak* (21a/14), *munda* ‘bunda’ (31b/03), *mundın* ‘bundan’ (4b/03), *til* (39b/03 vb.) <> *dil* (18a/01), *tirig/tirik* (35b/03) <> *dirü* (30a/06) vb. Kimi zaman köklerde /e/ > /é/ olayına da rastlanmaktadır: *el* ‘el’ (4a/09, 7b/03, 9b/02), *etek* ‘etek’ (7b/04, 4a/09 vs.), *dék* ‘gibi’ (33a/14, 34a/07) <> *tek* ‘gibi’ (4b/12, 25b/04), *dëve* ‘deve’ (44a/08), *kelmez* ‘gelmez’ (38a/04) vb. Aynı şekilde ara sıra *tirikluğları* ‘dirilikleri’ (14b/05), *kenyas* ‘güneş’ (36b/02), *geltüreyim* ‘getireyim’ (2b/12) gibi Azerbaycan sahasında hiç görülmemiş olan öğelere de rastlanmaktadır.

Eserin imlası da hareke ağırlıklı olan Eski Anadolu Türkçesi (Batı) imla geleneği değil, okutucu harf ağırlıklı Doğu Türkçesi imla geleneğine dayanmaktadır. Nazal Kef değil NK (نك), ekler kalıp olarak değil açık ünlü harfleriyle yazılmıştır: *könğül* كونگل (33a/14, 34a/07), *songra* سونگره (3a/11, 3a/13, 3a/14 vs.), *Tanğrı* تانگری (3a/11, 3a/13, 3a/14 vs.); *almışdur* ألمیشدور (5a/13), *degül* دگول (her yerde), *irelü* ایره لو (1b/6, 23b/12

vs.), *kaçmak* قاجماق (9a/07) vb. Keza Batı geleneğinin aksine kalın sıralı Türkçe kelimelerde tı ve sad harfleri kullanılmamıştır: *songra* سونگره (çoğu yerde), *susuş* سوسوز (33b/02), *Tanğrı* تانگری (birçok yerde), *tokuş* توقوز (32b/13). Bazı Türkçe kelimelerde ve özellikle +lAr, -mAK ve -mAz gibi eklerde Doğu imlasının tipik özelliklerinden biri olarak /e/ sesi de elifle de yazılmıştır: *küreken* کورکان (2b/09, 5a/11), *kölge* کولگا (34a/08); *özlerin* اوزلرين ~ *özlerin* اوزلارين (6b/10), *mürşidlerimiz* مرشدلارموزون (6a/06) ~ *mürşidlerimiz* مرشدلرنکدين (6a/07), *emrlere* امرلاره (8b/06), *etmekdür* ايتماکدور (6b/08), *ederler* ايدارلار (6a/09), *ola* اولا (11a/08) <> *ola* اوله (11a/11), *bilmez* بيلمز (8b/02), *ede bilmez* ايديه بيلمز (8b/02) <> *ede bilmez* ايديه بيلمز (13a/01), *etmemüşem* ايتماموشم (34b/12), *yétmez* يتماز (7b/01) vb.

Eserde görülen sıra dışı yuvarlaklık günümüzde de Erdebil ağzında, sıra dışı kalınlık ise Tebriz ağzının tipik özelliği olarak görülmektedir: *birluğ* (16b/05, 25b/09), *ikilük* (15b/03), *bilmezluğ* (7a/02), *bilduğ* (12a/12), *dédük* (13b/02), *kalduğ* (32a/04); *artuğ* (11a/03, 20a/06), *bellü* (1b/04, 8a/07), *şardaşlarımız* (6a/06, 33a/10), *onğlarunğ* (35a/11, 41b/09, 45b/03 vb.), *özlerinğün* (30b/01), *ayrudur* (41b/07), *düyübdürler* ‘demişlerdir’ (21b/05), *dédüm* (32b/12), *düzetübdür* ‘yapmıştır’ (11b/05), *bilür* (19a/05), *şidürüz* (19a/03, 21a/06), *artura* (11a/04), *anğlaruz* (24b/07, 28a/14) vb.

Bazı kelimelerde ikili seslik-yazımlık-biçimlik değişkeler görülmektedir: *tışaru* (13b/09) ~ *tışarı* (13b/10), *yaşuluğ* (8a/5) ~ *yaşuluğ* (8a/14), *kamu* (her yerde) ~ *hamu* (14a/14), *tiri* (30a/05) ~ *dirü* (30a/06) ~ *tiriklük* (30a/07), *yırağ* (6b/08, 7b/08) ~ *ırağ* (25b/03, 43a/03), *kibi* (8b/04, 8b/09, 8b/11, 13b/09 vs.) ~ *kimi* (10b/07, 13b/08), *etmağdur* (6b/07) ~ *etmekdür* (6b/08), *yoğtur* (35a/13, 35b/12, 36b/09) ~ *yoğdur* (genelde); *bilürük* ‘biliyoruz’ (11b/03 vs.) ~ *bilürüz* ‘biliyoruz’ (3a/11, 14b/14 vs.), *demişük* ‘demişiz’ (17a/13, 28b/01) <> *demişüz* (22a/13), *göruğ* ‘görürüz’ (14b/07) <> *görüüz* (14b/14, 19a/01, 19a/03, 28a/08), *göre bilmez* ‘göremez’ (11a/01) <> *mağal olamaz* (24b/08) vb. Zannımızca bu tip ikilikleri Eski Azerbaycan’daki Oğuz-Kıpçak-Karluk boylarının ağızlarının paralel kullanımına, boyları iki sülale arasındaki boy ve şive farklılığına ve Erdebil ile Tebriz ağızları ayırımına bağlamak mümkündür.

Risalede günümüzde Batı Oğuzcada arkaik sayılan birçok unsur dikkat çekmektedir: *aru* ‘temiz’ (1b/03), *yazı* ‘ova’ (35a/09), *itürmenğün* ‘yitirmeyiniz’ (11b/01), *tütin* ‘duman’ (10b/03), *kaçan* (29a/02) ~ *baçan* (26a/09), *şansu* (8b/02) <> *hanğı* (26a/09 vs.). Seslik olarak da eskicil öğeler sıklıkla karşımıza çıkar: *tolu* ‘dolu’ (46a/08), *kamu* ‘herkes’ (her yerde), *tışaru* (13b/09), *til* ‘dil’ (39b/03, 39b/08) <> *dil* (18a/01), *tiri* ‘diri’ (30a/05) ~ *tirig* (35b/03 vs.) <> *dirü* (30a/06), *tirilmek* ‘dirilmek’ (30b/02), *tokşan tokşuz* (32b/12), *barı* ‘hepsi’ (3a/01 ve genelde) <> *varu* (34a/03) ~ *varı* (2a/03), *katla* ‘defa’ (34b/01), *imdi* ‘şimdi’ (30a/12, 43b/04), *kaçan* ‘ne zaman’ (29a/02) <> *baçan* (26a/09), *şarluğ* ‘yaşlılık’ (35b/12), *yemiş* ‘meyve’ (12a/06), ...

Türkçe söz dağarcığı benzer eserlerin aksine felsefi terimler değerinde kullanılmıştır: *bir* ‘vâhid’, *birluğ* ‘vahdet’, *ikilük* ‘seneviyyet’, *çokluğ* ‘kesret’, *Tanğrı* ‘Allah’, *tanğrılık* ‘ulûhiyyet’, *tanğrı tanıyan* ‘hüdâ-şinâs’, *buyuruğ* ‘emir’, *bilmezluğ* ‘cehalet’, *bilüklü* ‘şuurlu’, *eksüklük* ‘noksan’, *gerçek* ‘hakikat’, *kuşluğ* ‘hizmet’, *necelük* ‘keyfiyyet’, *neçe* ‘kemm’, *neçe* ‘keyf’, *varluğ* ‘vücüd’, *yaradan/yaratan* ‘hâlık’, *yoğluğ* ‘zevâl’, *şamânsızluğ* vs.

Terim değeri taşıyan ya da anlaşılmasının zor olduğu düşünülen Türkçe kelimelerden sonra genelede Arapça karşılıkları da atıf vavı ile eklenmiştir: *bir ve vâhid* (30a/09, 41a/13), *birluğ ve vahdet* (29b/12), *çokluğ ve kesret* (16a/14), *bilüklük ve âlimlük* (28b/05), *arı ve müberrâ* (43a/11), *ilm ve bilük* (1b/11), *oğşayış ve müşâbehet* (19b/01, 28a/12), *yırağ olmak ve icinab etmek* (06b/08), *isilük ve harâret* (21b/04), *varluğ ve vücüd* (40a/04), *yoğluğ ve zevâl* (35a/03), *yemiş ve esmâr* (35b/07), ...

Sözdiziminde ilginç bir husus bazı Doğu Türkçesi eserleri gibi Farsça “yâ-i nekre” (belirsizlik bildiren ve “herhangi bir” anlamına gelen vurgusuz +î yahut +ē eki) kullanılarak ki’li cümlelerin kurulmuş olmasıdır: “*Evvelidür ki* oning evveli yok ve *âhirdür ki* oning âhiri yok ve *zâhirdür ki* ondan bellü ve yukarı degül hiç şey” (1b/03-05): [O] ilki olmayan bir ilktir, sonu olmayan bir sondur, kenisinden hiçbir şeyin belli ve yukarı olmadığı bir görüendir. (Bkz. Khalily, 2009, s. 90)

5. Önemi

Eserin başlıca önemi Safevî tarikatı hakkında birinci elden ve birinci ağızdan bu Türk tasavvufi anlayışının erbabı tarafından bilgi verilmiş olmasıdır. XVII. yüzyılda yine Geylanî sülalesine mensup bir yazar olan Muhammed Refî-i Zâhidî tarafından Farsçaya tercüme edilmiş olması da eserin orijinalliği hususunda kesin kanaat oluşturmaktadır. Telif mahiyetli mensur bir felsefe eseri olması hasebiyle de yazılı Türk

edebiyatında benzersiz bir niteliğe sahiptir. Erken dönemde bu denli önemli bir eserin özgün bir Türkçe ile yazılmış olması biraz da marjinal bir ortamda bir düşünce akışkanlığının ürünüdür. Öte yandan Türkçe yazılmış olması ve soru cevaplardan da anlaşılacağı üzere tarikatın günlük dilinin Türkçe olduğuna işaret etmesi, keza Geylani ailesinin de Türk dilli oluşunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Eserin Türkçesinin spesifik özellikleri, çeşitli yelpazeden olan müritlerini kapsamak üzere Doğu ve Batı Türkçelerinin özelliklerini paralel kullanmakla oluşturulan "Ortak Türkçe" niteliği sosyolengüistik olarak da benzersiz bir kaynak sayılmaktadır. *Akaid*, bir anlamda Oğuz-Kıpçak-Karluk kollarının ortak paydası olan, Eski Azerbaycan Türkçesi denebilecek XIII-XV. yüzyıl döneminin önemli miraslarından biri gibi değerlendirilmelidir.

Eser Safevî tarikatının Türkçe külliyatı sayılan *Kara Mecmua* manzumesinin bir parçası ve belki çekirdek eseri gibi düşünülebilir. Bu kitabın *Kara Mecmua*'nın diğer nüshaları gibi resmi tarihte unutulmuş olması da üzerinde durulması gereken bir husustur. "II. Safevi döneminde (merkeziyetin Azerbaycan'dan İsfahan'a taşınmasıyla) inanç sisteminde Kızılbaşlık'tan Acem Şiiliğine geçiş süreci yanı sıra Türkçe de gölgede kalmış, özellikle yeni mezhebî anlayış etkisiyle bu eserde söz konusu edilen tarikat, mensupları ve oluşturduğu edebiyat gölgede bırakılmıştır. Dolayısıyla yazılı kaynaklarda bu bağlamda pek fazla bir tarihî bilgiye rastlanamamaktadır." (Khalily, 2009, s. X).

6. Yedi Erenler

Eserin 2b varlığında yazarın tam künyesi "Sultān Maḥmūd bin Sultān Burhāneddīn bin Şeyḫ Cemāleddīn bin kutbulevliyā Şeyḫ Zāhid" diye açıklanmıştır.

Eser müellifin veya takrir edenin de dahil olduğu 7 evliyanın düşünüş ve inanışlarını anlatmaktadır. 7 sayısının eski inançlarda bütünlük simgesi ve dolaylı yoldan Türk şamanizminde ruhun 7 dönüşüm biçimi ile bağlantı kurmak mümkündür (Khalily, 2009, s. 2). Bu 7 eren sırasıyla iki büyük mürşit ve evlatlarından oluşmaktadır:

1. Şeyh Zahid Geylânî
2. Şeyh Safiyüddin Erdebilî (Şeyh Zahid'in damadı)
3. Şeyh Cemāleddin (Şeyh Zāhid'in oğlu)
4. Şeyh Sadreddin (Şeyh Safiyüddin'in oğlu)
5. Hacı Sultan Ali Safevî (Şeyh Sadreddin'in oğlu ve müellif Şeyh Mahmud'un dayısı)
6. Şeyh Burhaneddin Zahidî (Şeyh Cemāleddin'in oğlu, Şeyh Sadreddin'in damadı)
7. Sultan Mahmud Zahidî (Şeyh Burhaneddin'in oğlu)

Metne göre Şeyh Zāhid'in nakline dayanarak tarikatın elden ele Hz. Ali bin Ebi Talib'e bağlı olduğu ileri sürülür: "Tarikatın mukteda ve mürşidi olan Şeyḫ İbrāhīm Zāhid ardından damat, naip ve halifesi Şeyḫ Safiyüddīn İshāk, ondan sonra Şeyḫ Sadreddīn ve ondan sonra Hāce Sultān 'Alī gelir. Şeyḫ Cemāleddīn bin Zāhid ve oğlu Şeyḫ Burhāneddīn (yazarın babası), Şeyḫ Safiyüddīn'in icazet ve buyruğuyla Tebriz ehlinin telkin ve irşadına müteveccih oldular" (Zahidi, 4b/9-5a/7)

Bu 7 erenin soyağacı aşağıdaki gibidir:

[1] Şeyh Zahid Geylani (1218-1301)

[3] **Şeyh Cemaleddin** || Bibi Fatıma +++ [2] **Safiyüddin Erdebili**
(1252-1334)

⇓

[4] **Şeyh Sadreddin Musa** (1305-1391)

⇓

[6] **Sultan Burhaneddin** +++ [...] || [5] **Hoca Sultan Ali**
(1368-1429)

⇓

[7] **Sultan Mahmud**

⇓

Şeyhzade Melik Tayfur

Şeyh İbrahim (-1446)

Şeyh Cüneyd (-1460)

Şeyh Haydar (-1488)

Şeyh Sultan Ali (-1494) || Şah İsmail (1487-1524)

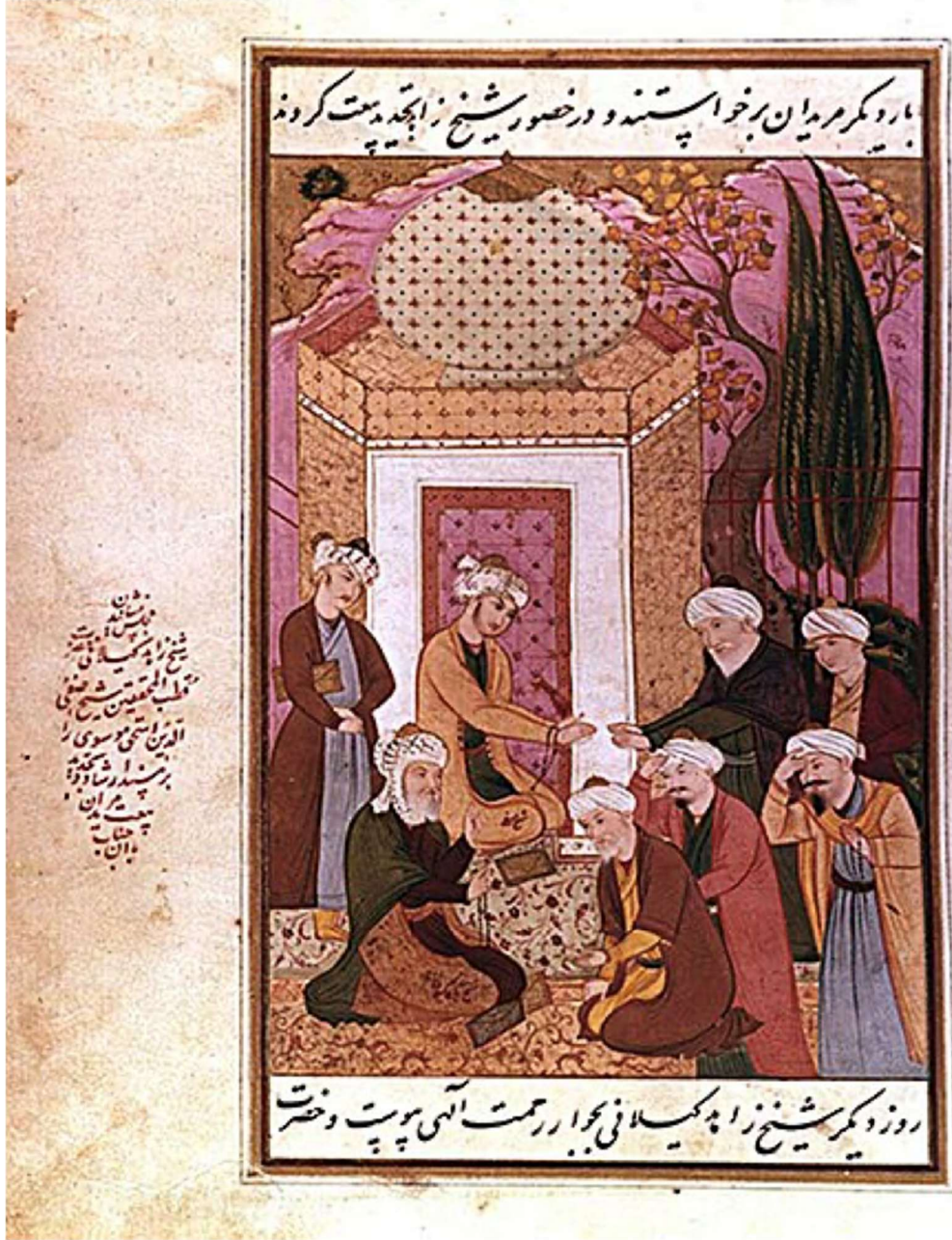
‘Akā’id-i Evliyā’-i Seb’a’ya göre tarikatın irşat silsilesi Kümeyl bin Ziyād Nehaî aracılığıyla ve diğer imamlara doğrudan Hz. Ali’ye varmaktadır. Müellif Mukaddime bölümünde (Der-Beyān-ı İrşād ve İstirşād-ı Silsile-i Şafeviyye) kendi tarikatının şeyhlerini şu şekilde tanıtmıştır:

Şeyh Burhāneddīn < Hâce Sultān ‘Alī < Şeyh Sadreddīn [ö. 793] < Şeyh Cemāleddīn bin Zāhid < Şeyh Safiyüddīn İshāk < Şeyh İbrāhīm Zāhid < Şeyh Şihābeddīn Maḥmūd-ı Tebrīzī⁴ < Şeyh Rükneddīn [Muhammed-i] Sücāsī [ö. 606 sonrası] < Kutbeddīn Ebübekr-i Ebherī [ö. 577] < Şeyh Ebū Necīb-e’l-Sühreverdī [ö. 563] < Kādī Vecihüddīn [Ebū Hafṣ] ‘Ömer [bin Muhammed bin ‘Ammüye] el-Bekrī-i (Sühreverdī) [Ebū Necīb-i Sühreverdī’nin amcası, ö. 511] < Muhammed [bin ‘Ammüye] el-Bekrī (Sühreverdī) [Kādī Vecihüddīn’in babası, ö. 468] < Şeyh Ahmed Esved-i Dīnverī < Şeyh Mümşāde’-d-Dīnverī < Ebū’l-Kāsım Şeyh Cüneyd bin Muhammede’l-Bağdādī [ö. 297] < Serī-i Saḳatī [ö. 253] < Ebū Maḥfūz Şeyh Ma’rūf-ı Kerhī [ö. 200] < Şeyh Dāvude’t-Tā’ī [ö. ~165] < Şeyh Habīb(-i ‘Acemī) [ö. ~156] < Kümeyl bin Ziyāde’n-Nehā’ī [ö. 82] < Ebū’l-Ḥasan ‘Alī bin Ebī’l-Tālib (Geylani: 4b/6-6a/05).

İlginçtir ki metinde görülen Ehlibeyt vurgusuna ve bazen Sünni anlayışla ters düşmelere rağmen Zahidiye tarikatının şeyhleri silsilesinde 8. imamdan 3. imama kadarki isimler geçmemektedir. Tarikat hırkası şeyhleri hakkında Kerhi ile İmam Ali arasındaki görüş ayrılığı vardır. Bazı silsilelerde şeyhlerinin üçünün (Dāvūd-ı Tā’î, Habīb-i ‘Acemî ve Ḥasan-ı Başrî) adı anılırken diğerlerinde 8.-3. imamların adı yer almaktadır. Bir görüşe göre ilk tarik daha eski bir geçmişe dayanırken Sufiye genelde her iki tariki muteber saymaktaydı ve 2. tarikin benimsenmesi irfanî tarikatların Ehl-i Beyt’e yaklaşmakta yaşadıkları gelişmeler sonucunda ortaya çıkmış ve zamanla imamların adı diğer şeyhlerin yerini almıştır (Suri ve Asgeri, 2022, s. 12).

Bu silsilede dikkat çeken bir husus daha tarikat büyüklerinin Safeviye tarikatının önderlerinin Azerbaycan kimliği ve bu tarikatın tipik bir Azerbaycan tasavvufi akımı olmasıdır: Azerbaycan’ın serhadı sayılan Gilan’dan olan Şeyh Zahid ve sülalesi dışında, Şeyh Safiyüddin Erdebili, Seyyid Cemaleddin ve Şeyh Şihābeddīn Tabrizli, Şeyh Rükneddīn Sücasi ile Kutbeddīn Ebubker Ebheri ve Şeyh Ebu Necib Sühreverdī ise Zencan yörelerindedir. Tarikat şeyhlerinin ve müritlerinin büyük ölçüde Azerbaycanlı olması hasebiyle elimizdeki birincil miraslarının ve tebliğ dilinin Türkçe olması da doğaldır.

⁴ Muhtemelen Şeyh Şihābeddīn Mahmud Atiki-i Eheri kastedilmektedir (bkz. Atiki-i Tebrizi, Mecalis, editörün önsözü, s. on beş)

Şekil 1: Büyük sufi üstadı Şeyh Zahid-i Geylani damadı Şeyh Safiyüddin Erdebili'yi 1301 yılında kendi halifesi olarak atamaktadır [Minyatür: 1679] || Manuscript M, SE_10 (Reza Abbasi Museum folio 11)⁵

7. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Eser ilk olarak tarafımızdan (Toğrul Atabay / Reza Khalily) “Sultân Mahmud bin Sultân Burhâneddîn Geylânî'nin 'Akā'id-i Evliya'-i Seb'a İsimli Eseri” başlığı altında 2009 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bu çalışmada eser hakkında genel bilgiler verilmiş, dili hakkında ayrıntılı bir gramer incelemesi yapılmıştır. Metnin transkripsiyonlu edisyon kritiği ile birlikte kullanılan kelimelerin ve eklerin, ayrıca Arapça ibarelerin dizini verilmiş, yazma nüshanın mikrofilm tıpkı basımı sona eklenmiştir.

İran'da Muhammed Refi' Zahidî-i Pirzade'nin XVII. yüzyıldaki Farsça tercümesine ek olarak tıpkıbasımı Muhammed Suri ve Mehdi Askeri tarafından yapılmıştır (Mahmud bin Burhaneddin Zahidî, *Du*

⁵ Kaynak: http://www.persianpainting.net/MoinMsM/Moin_MsM_f011.html

Risale-i Felsefî-İrfani, "Tuhfe-i Süleymani" ve "Suâl ü Cevâb", Müessesesi-i Pejubişi-i Hikmet ve Felsefe-i İran, Tahran: 1401/2022). Aynı yılda Muhammed Refî' Pirzade-i Zahidî'nin bu Farsça tercümesi N. İsfahanî tarafından da yayımlanmıştır: *Tuhfe-i Süleymanî (Esasname-i İ'tikadi-i Tarkikat-i Zabidiyye ve Safeviyye) be-İnzimam-ı Metn-i Buyuruq*, ed. Hamid Nâcî-i İsfahânî, Encümen-i Âsâr ve Mefahir-i Ferhengî-i İsfahan, Tahran: Hane-i Hikmet (H.Ş. 1401).

8. Eserin Farsça Tercümesi: *Tuhfe-i Süleymanî*

Aka'id-i Evliya'-i Seb'a risalesi yaklaşık iki yüzyıl sonra yazarın torunlarından olan Muhammed Refî'-i Zâhidî (Pîrzâde) tarafından Tuhfe-i Süleymanî adıyla Farsçaya tercüme edilmiştir. Pirzade'nin ifadesine göre bu risale Zahidî ve Safevî hanedanları arasında meşhur olduğundan ve yaygın bir şekilde okunduğundan kendisi bu eserin Farsça tercümesine girişmiştir (Suri ve Asgeri, 2022, s. 13).

Safevi dönemi filozof ve sufilerinden olan Molla Recebali Tebrizî'nin (ö. 1080) öğrencilerinden olan Pirzade kendi tercümesinde risalenin bazı fıkralarını şerh ve tafsil etmekle birlikte hocası Recebali Tebrizî'nin düşünce ve görüşlerine de yer vermiştir. Pirzade kendi tercümesini Sultan Süleyman Safevî'ye (ö. 1105) ithaf etmiş ve bu yüzden kitaba Tuhfe-i Süleymani adını seçmiştir (Suri ve Asgeri, 2022, s. 13).

Bu hanedandan bildiğimiz diğer bir isim de Silsiletü'n-Neseb-i Safeviyye eserinin yazarı Şeyh Hüseyin bin Şeyh Abdal Zahidî-i Pirzade'dir. O da Muhammed Refî' gibi kendi kitabını Sultan Süleyman Safevî'ye sunmuştur. Babası Şeyh Abdal-i Zahidî Erdebil'de Şeyh Safî türbesinin mütevelliliği görevini üstlenmiştir (Suri ve Asgeri, 2022, s. 14).

Bu neşirle birlikte Mahmud bin Burhaneddin Zahidî'nin *Aka'id-i Evliya'-i Seb'a* dışında sonradan *Sual ü Cevab* diye adlandırılan ikinci bir Türkçe risalesinin de ortaya çıkarılmış olduğu iddia edilmiştir. Bu iddia üzerinde bir sonraki bölümde durulacaktır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında *Aka'id-i Evliya'-i Seb'a* risalesini Farsçaya tercüme eden Muhammed Refî' Pirzade-i Zahidî esere eklemeler yapmış, mürşidi Molla Recebali Tebrizî'nin düşüncelerini anlamakla da yararlı bilgiler katmıştır.

Bu tercüme birkaç açıdan önem arz etmektedir:

1. Molla Recebali Tebrizî'nin tenzihî ilahiyatının geçmişini ve mürevvici olduğu Safeviye tarikatındaki yaygınlığı bu eserde bulmak mümkündür.
2. *Aka'id-i Evliya* aslında Safevî tarikatının teorik felsefesi ve tüzüğü olarak Buyruk'un tekmil edilmiş bölümü sayılmaktadır ve bu tercüme aracılığıyla Türk olmayan müritlere de ulaştırılmıştır.
3. *Tuhfe-i Süleymani* ayrıca Türkçe bir eserin tercüme ve şerhinde nadir Farsça eserlerden olarak önem taşımaktadır.

Bu tercüme 2022 yılında bir sefer Muhammed Suri ve Mehdi Asgeri tarafından bir risaleyle birlikte, bir kez de aynı yılda Hamid Naci-i İsfahanî tarafından Buyruk metni ekiyle birlikte neşredilmiştir.

Tuhfe-i Süleymanî metnini incelediğimizde Pirzade'nin bir mukaddimesinden sonra kitabın mukaddimesi ve Tuhfe-i Süleymanî'nin metni yer almaktadır. Bu kısım aslında mütercim kendi telifi ve genişletilmiş bir tercüme sayılmalıdır. Bu bölümde yer alan başlıklar ([...] arasındaki bölümler mütercim tarafından eklenmiştir): [Gönül Gözünün Tarifi], [Mürşidin Varlığının Gerekliliği], Hz. Ali'ye Kadar Zahidiye ve Safeviye'nin Silsilesi Beyanında, Mürşidin Emrine Amel Etmenin Gerekliliği, "Yâ Eyyetühe'n-Nefsü'l-Mu'tma' inne" Ayetinin Tefsiri, [İnsanın Mertebeleri ve Dereceleri], [Tebrizî'nin Teba ve Devlet Adamları Arasında Uyuma Dair Şah Abbas'a Tavsiyesi], [Şeriat Hükümlerinin Uygulanmasına Vurgu], [Cismani ve Ruhani Hastalık], [İnsanın Üçlü Güçleri], [Hikmetin Tarifi], [Taammukun Anlamı ve Faydası], [İlmin Çeşitleri ve Hakîm ile Fakih'in Tarifi], [Nebi, Veli ve Halifenin Gerekliliği], [Nebinin Özellikleri], [Nebiye Halife Tayininin Gerekliliği], [Nebi ve Allah Nisbeti], [Padişahlık Mertebesi], [Saadet ve Çeşitleri], [Padişahın Ülke Politikasındaki Görevleri], [Emirlerde ve Yasaklarda Şüpheden Sakınmanın Gerekliliği], [Mürşidin Özellikleri], [Hissi İdraklerin Türleri], [Cüzi İdrak ve Nefsin Varlığının İsbati], [Küllî İdrak], Akıl

Önemi, Aklın Şehvetlerden Korunması Gerekliği, Yakın Dereceleri, Özel Riyazat ve Şehvet Gücü, Genel Salık ve Özel Salık, [Beşli Hükümler], Suri ve Manevî Keşif, Mümkünün Vacibe İhtiyacı, [Sıfatların Vacibden Sıyrılması], [Yaratanın İsbatı Üzerine Delil], Zatın Bilinmesi, Allah'ın Sıfatlar Olarak Tanınması, [Varlık Çeşitleri], Allah'ın İlmî, [Allah'ın Birliği], [Birliğin Anlamı ve Rakamsal Birlik], Allah'ın Diriliği, Kıdem/Ezeli/Ebedi ve Daiminin Anlamı, Allah Tasavvuru, Allah Kudreti, Allah ve Eşyanın İcadı, Allah Ruh Değildir, Allah Cevher Değildir, Allah'ın Semî' ve Basir Olması, Adaletin Anlamı ve Allah'ın Adaleti, Allah'ın Mahlukata Benzemeyişi, Allah'ın Zatı, [Varlığın Manevî Ortaklığının Nefyi], Allah'ı Tanımanın Nasıllığı, Kuvvet ve Çeşitleri, Allah'ın İradesi, Mülhidlerin Mebde Hakkındaki Görüşlerinin Çürütülmesi, Dehriilerin Mezhebinin İbtali, Mebde Olarak Nefis ve Bu Görüşe İnanmanın İptali, "Evvlu mâ-ḥalaḳa'l-mâ" Anlamı, Allah Hakkında Yakınlık-Uzaklık Anlamı, Allah'ın Vahdeti, Selbî İlâhiyat ve Vücudun Manevî Ortaklığının Nefyi, İttihadın Anlamı ve İptali.

Muhammed Suri ve Mehdi Asgeri neşrinde bundan sonraki kısım (Suri ve Asgeri, 2022, s. 111-139) "Su'âl u Cevâb" başlıklı başka bir risale olarak sunulmuştur.

9. "Su'âl u Cevâb" Risalesi (?)

Tuhfe-i Süleymani'nin Suri ve Asgeri neşrinde Şeyh Mahmud'a ait olduğu düşünülen Su'âl ü Cevâb adında bir risaleye de yer verilmiştir. Yayıncılar ve FNHA (Diyâneti, 2012, s. 450) tarafından keyfi olarak "Suâl u Cevâb" diye adlandırılan, Kitabhane-i Medrese-i Âli-i Sipehsâlâr fihristinde ise (C5, s. 17) "risâle-i 'irfânî" diye genel bir adla anılan bu kısa risale Tuhfe-i Süleymani nüshasının yanında aynı yazma mecmuasında bulunmaktadır. Müstakil gibi görünen bu risalenin adı ve yazarının adı nüshada yer almamakta, fakat Suri'ye göre muhtevasına bakarak Şeyh Mahmud Zahidi'ye ait [Türkçe] bir risale olup yine Muhammed Refi' Pirzade tarafından Farsçaya tercüme edilmiş ve Tuhfe-i Süleymani'de olduğu gibi mütercim hocası Molla Recebali Tebrizi'nin bazı ifadelerini de esere eklemiştir (Suri ve Asgeri, 2022, s. 15).

Suri'ye göre, "Tuhfe-i Süleymani'nin aksine bu risalenin başı ve sonu eksik olduğundan müritlerin Mahmud Zahidi'ye yönelttikleri bazı sorular ve onun cevaplarından dağınık ya da seçilmiş parçalar olarak düşünmek mümkündür. Anlaşılan bu soru ve cevaplar işbu şekilde kalmış, müstakil bir risaleye dönüştürülemediği" (Suri ve Asgeri, 2022, s. 15). Nüshadaki bir temellük kaydında Farsça "Kutbu'l-evliya Şeyh Zahid'in (kuddise sırruhû) ifadelerinden Kümeyl bin Ziyad Neha'î (r.a.) hadisinin şerhi risalesi ve din usulü üzerine risale ki değerli evladı -nakiblerin neticesi ve evliyanın hülâsası- Pirzade bey tarafından Farsçaya tercüme edilmiş ve *Tufetü's-Süleymaniyye* diye isimlendirilmiştir" açıklaması da bu zannı güçlendirmektedir (Bu hadis metinde yer almasa da "Hadis-i Hakikat"ın metnine kısa bir işaret vardır). *Sual u Cevab* risalesinin ilk cümlesi Sultan Ali Safevî'nin yönelttiği bir soruyla başlamakta ve ona ait olan sorular birkaç yaprak devam etmektedir. Suri'ye göre bu mesele de Sipehsalar Kütüphanesi Fihristi'nde ve FNHA'da yazarın Sultan Ali Safevî olduğunun sanılmasına sebebiyet vermiştir (Suri ve Asgeri, 2022, s. 15; Bkz. Diyâneti, 2012, s. 450 ve Dânişpejûh, 1977, s. 17).

Bu risalede çeşitli konular sorgulanmış, toplamda yirmiden fazla soru ortaya atılmış ve her soruya bazen tasavvufî, bazen felsefî yöntemle kısa ya da uzun yanıtlar verilmiş, nebi ve peygamber tarafından halka halife tayiniyle ilgili fasılda ise rivayetler ve tarihten de yararlanılmıştır. Her soru "ki" ile başlamakta ve "ki" ile yanıtlanmaktadır. Suri'ye göre, "Anlaşılan nüshanın kâtibi soruların ve cevapların ünvanları için daha sonra başka bir renk mürekkeple doldurmak üzere boşluklar bırakmış, fakat birtakım nedenlerden dolayı bunu başaramamıştır" (Suri ve Asgeri, 2022, s. 15).

Tuhfe-i Süleymani ve bu risalenin tek nüshası Medrese-i Âli-i Sepehsâlâr Kütüphanesi (Şehid Mutahhari) yazmalarında 6451 no'lu toplu içinde yer almaktadır. 118 varaktan oluşan ve nestalik yazısıyla bu toplu güya 2 risaleyi içermekte olup 1b-32b arasında "Sual u Cevab" diye adlandırılan risale, 33b-117b'de ise *Tuhfe-i Süleymani* yer almaktadır.

Tuhfe-i Süleymani'nin başında yer alan "Suâl u Cevâb" risalesi bölümünde ise şu konular yer almaktadır:

Hulûl ve İttihadın Reddi, Tevhidin Anlamı, Hakikatın Mahiyeti, Esmâ-i Hüsnâ ve Çeşitleri, İsm-i Zat, Allah'ın Başkasına Muhtaç Olmaması, Allah'ı Allah Aracılığıyla Tanımak, Sıfatların İsimleri, Fiillerin İsimleri,

Esma-i Hüsnâ, Ruhani Alem ve Cismani Alem, Akıllar Aleminin Sonsuzluğu, Yaratılanların Öteki Alemde Konuşması, Öteki Alemde Gece ve Gündüz, Öteki Alemin Cismani Olmaması, Öteki Alemde Zaman, Allah ile Ruhani Varlıklar Arasındaki Fark, Cevherin Çeşitleri, İlahi Kudretin Cisimler ve Ruhlar Alemine Bağlılığı, Ruhun Cismani Kuvvetlerce İdraki, Meleklerin Konuşması, Melekler Alemi, Cismin Çeşitlerinin Beyanı, Misal ile His ve Akıl Arasındaki Farkın Beyanı, Akıl Aleminin İsbatı, Melekût Aleminin ve İnsan Varlığının Gayesi ve Faydası, Nebinin Özellikleri, Peygamber Aracılığıyla İnsanlara Halife Tayini.

Akaid-i Evliya’-i Seb’a ile karşılaştığımızda farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır: Tuhfe-i Süleymani’nin mevcut nüshası Akaid’in başından 29a varacağına kadarki konuları kapsar. İkinci risale sanılan Sual ü Cevab kısmı ise aslında Akaid’in 29a sonundan devamı sayılmalıdır. Yukarıdaki sorular ve başlıklar sırasıyla Türkçe nüshanın 29a, 29b, 30a, 31a, 31b, 32a, 32b, 32b, 32b, 33a, 34b, 36a, 36a, 36b, 37b, 37b, 37b, 37b, 39a, 39b, 39b, 40a, 40a, 41a, 41b, 42a, 44a sayfalarında bulunmaktadır. Suri’nin söz ettiği Kümeyl bin Ziyad hadisi de Akaid’in 30b sayfasında yer almaktadır.

Tuhfe-i Süleymani nüshaları Türkçeye hâkim olmadıkları için bu risalenin yanında tıpkıbasımını yayımladıkları Akaid’in devamı olduğunu fark edememişlerdir. Bu karışıklığın bir sebebi de büyük olasılıkla nüshanın sonradan yanlış sayfanmış olması, dolayısıyla ikinci kısmın başa getirilerek eserin eksik sanılmış olmasıdır.

Sonuç olarak bu risale hayalî bir adlandırma olup *Akaid*’in Farsça tercümesi olan *Tuhfe-i Süleymani*’nin devamından başka bir şey değildir.

10. Safevîlerin Mezhebi ve Ehlibeyt Vurgusu

Akaid’in bir önemi de Safeviye tarikatının Kızılbaş devleti kurulmadan önceki mahiyetini, özellikle mezhep tartışmasını aydınlatmakta yol gösterecek bilgilerdir.

Risalede “On İki İmam” vurgusu şu satırlarda yer almıştır: “her kim irşâd ehline ki eyimme-yi dîn ve kavâm-ı ehl-i yakîn, ya ‘nî on iki imâm —salevâtü’llâhi ve selâmühü ‘aleyhim— yolın tutubdur ve evâmîr ü nevâhîlerine ‘amel ve itâ’at edübdür, ihlâs keştişine oturub ğarğ ve helâkdin kırtulub sâhil-i necâta yetişübdür ve dalâl ehlineing tariķasın tutan sırâtü’l-müstakîmdin münharif dalâlet biyâbânında ser-gerdân ve nâkâmluķda ķalur...” (Geylani, 7a/10-14)

“Āgâh olungüz ve bilinüz bizüm tariķat kardaşlarımız Zâhidî ve Şafevîlerdin ki bizüm mürşidler ‘aķide ve i’tikâdları *Hazret-i imâmü’l-‘alemîn ve hâdiyyü’l-mürşidîn vasiyy-i seyyidü’l-mürselîn* Emîrü’l-mü’minîn ‘Aliyy-i Murtezâ ‘aķidesidür ve şerî atumuz şerî atıdır ki ol hazret ‘amel ve fetvâ edüp eldin ele ol muķtedâ-yı ehl-i imân ve tevħiddin biz bi-bizâ’atlere yetişüpdür.” (Geylani, 3a/5)

Bu girişin ardından Ehlibeyt silsilesine geçilir: “Bizim mürşitlerin inanışları (...) inananların buyrukçusu Murtezâ Ali’nin inanışlarıdır ve şeriatımız o hazretin amel ve fetva ettiği, elden ele iman ve birlik ehlinin o önderinden biz varlıksızlara ulaşmış olan bir şeriatıdır ve o hazreti vasita ve aralıksızca Allah’ın peygamberinin halife ve vasiyetlisi ve naibi biliriz ve böylece ondan sonra o hazretin değerli oğlu ve peygamberin torunu, cin ve insan imamı Hz. İmam Hasan, ondan sonra o hazretin kardeşi (...) İmam Hüseyin, o hazretten sonra onun oğlu ve naibi (...) Ali bin Hüseyin İmam Zeynülâbidîn, o hazretten sonra onun oğlu (...) Hz. İmam Muhammed Bâkır, ondan sonra o hazretin oğlu (...) Hz. İmam Cafer Sâdık, o hazretten sonra oğlu (...) Hz. İmam Mûsa Kâzım, ondan sonra o hazretin oğlu (...) Hz. İmam Ali Rıza, ondan sonra onun oğlu (...) Hz. İmam Muhammed Taki, ondan sonra o hazretin göz bebeği (...) Hz. İmam Ali Naki, o imamdan sonra o hazretin oğlu (...) Hz. İmam Hasan Askeri ve ondan sonra onun oğlu (...) bu çağın sahibi Hz. İmam Muhammed Mehdi (a.s.). Severiz o hazretleri ve onların sevenlerini ve düşman olup nefret ederiz o din imamlarının düşmanlarından (...)” (Geylani, 3a/5-3b12).

Biraz ileride ise halifelik tartışmasına son noktayı koymuştur: “Biz bundan sonra bir bölümde taliplere açık delillerle Hz. Emirelmüminin (a.s.) ve on bir oğlunun halifeliğini beyan ederiz ve üç halifenin halifeliğini iptal ederiz.” (Geylani, 4b/3-6). Eserin 44a yaprağı sonrası Gâdir-i Hum olayı ve nebinin kendi halifesini tayin etme olayının felsefesine ayrılmıştır. Risalenin sonunda da ümmetin 73 fırkaya bölünmüş olmasından bahisle imamların adları sıralanmış birbirinin hak varisi olarak sunulmuştur.

Eserde bir yerde kendi tarikatından Fırka-i Naciye tabiri ile söz edilmiştir: “Gerekdür ki sa'y edüb tevhid-i tikkâdın ve nefy-i şerik ma'nâsın bu nev' ki mezkûr oldı yaşın ile taḥsîl edesiz tâ müşrikler cem'indin ḫurtulub Fırka-yı Nâciyye silkinde müntazam olasız” (Geylanî, 28a/1-3).

Sonuç

Sultan Mahmud Geylanî'nin 'Aka'id-i Evliya'-i Seb'a risalesi Safevî-Zahidî tarikatının doktrinini kapsamlı bir şekilde teorize etmiştir. Eser mürsit ile müritler arasında soru cevap üzerine kurulu bir diyalektik biçiminde düzenlendiğinden konuşma dili özelliklerini de taşımaktadır. Bu söyleşilerden özellikle avama “tebliğ” değil de havasa “tebyin” amacı taşıyan teorik bir eserin suni bir yazı dilinde değil, doğal konuşma Türkçesiyle ve birebir mürsitlerin kendi dilinden yazılmış olması hasebiyle Safevî sülalesinin yanı sıra Geylanî ailesinin de Türk dilli olduğu fikrini ileri sürmek mümkündür. Geylanî sülalesinin Horasan'ın Merv'e bağlı Ḥvâf bölgesindeki Singan/Sincan köyünden Geylan'a göçmüş oldukları düşünülmektedir⁶. Eserin dilindeki Oğuzca dışı özellikler de ailenin kimliği hakkında ipucu vermektedir.

Zengin ve derin muhtevasına rağmen eserin tek nüshada bulunmasını ve son dönemde pek bilinmemesini hem genişletilmiş Farsça tercümesinin varlığına hem de sonraki dönemlerdeki revizyonist görüşlere bağlamak mümkündür. Aka'id muhtevası yanında dilsel açıdan barındırdığı eskicil öğeler ve Doğu Türkçesi özellikleri bakımından spesifik özellikler taşımakta ve halk diline yakın yalın bir üslupla yazılmış mensur düşünsel bir eser olarak Eski Azerbaycan Türkçesi klasikleri arasında değerlendirilmelidir. Eser Kızılbaş inancının temel kaynaklarından biri olarak XIV-XV. yüzyıldaki Safevî tarikatının mezhep yönelimine de birçok yönden ışık tutmaktadır. Eserde güçlü bir Ehlibeyt vurgusuyla birlikte Safevî-Zahidî tarikatının silsilesi Kümeyl bin Ziyâde'n-Neha'î [ö. 82] aracılığıyla doğrudan Hz. Ali'ye bağlanmıştır. Geylanî'nin eserinin XVII. yüzyılda torunlarından biri olan Pirzade-i Zahidî tarafından yapılan ve *Tuhfe-i Süleymanî* diye adlandırılan Farsça tercümesiyle bir yazma nüsha içinde bulunan *Sual u Cevab* adındaki kısım İran'daki neşirde yine Sultan Mahmud Geylanî'ye ait müstakil bir risale sanılsa da incelememizin sonucuna göre *Aka'id*'in devamından başka bir şey değildir.

⁶ Bkz. Dānišnāme-i Cihān-ı İslām: “Zāhid-i Geylānī” maddesi.

Kaynakça

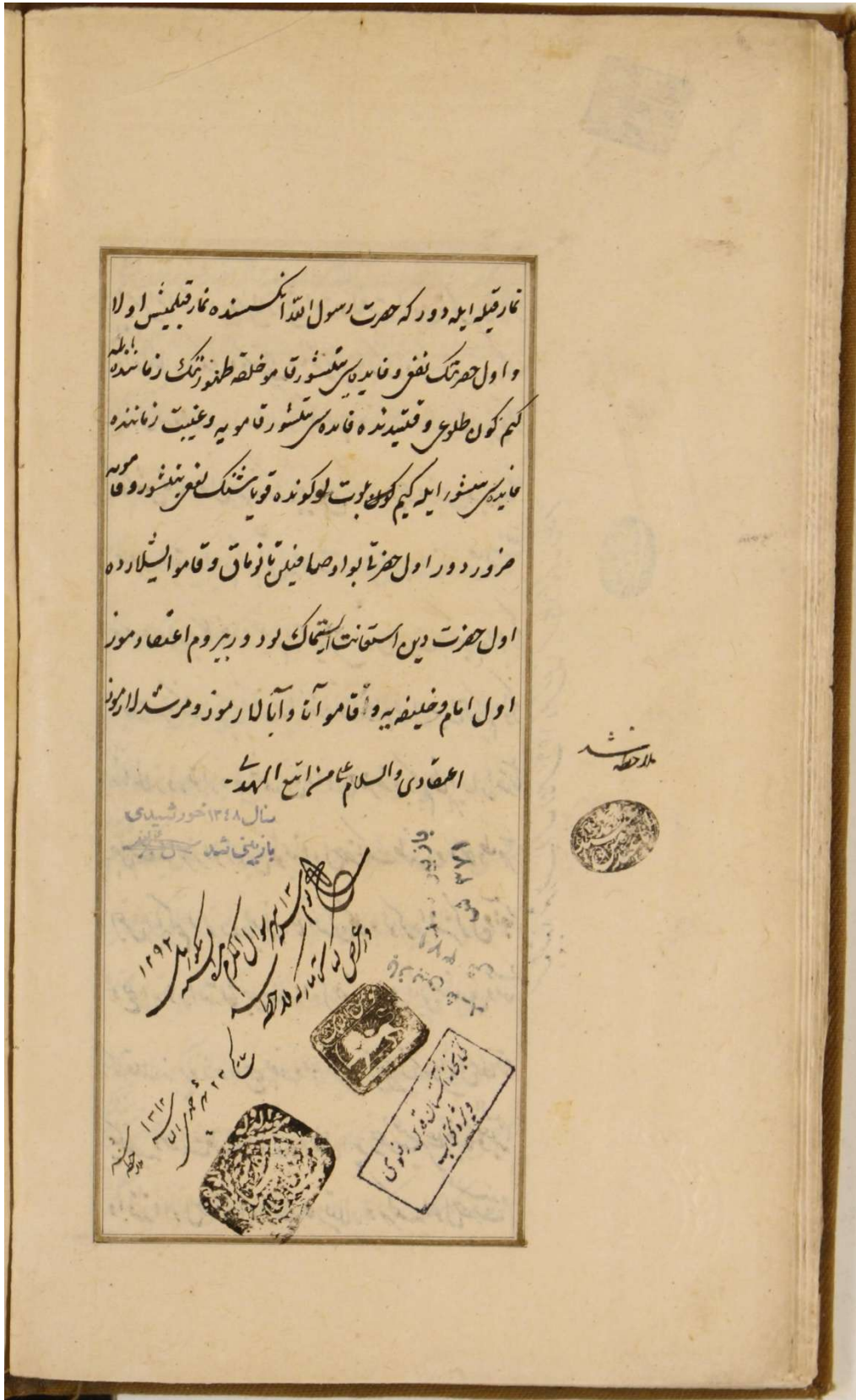
- Atikî-i Tebrizî, Celaleddin Abdülhamid (2013). *Mecalis*, Said Kerimi (Ed.). Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub.
- Babacan, İ. (2007). 16. Asırda Osmanlı Sahası Şâirleri Hakkında Yazılmış “Tezkire-i Mecâlis-i Şu’arâ-yı Rûm” Adlı Tanınmayan Bir Tezkire, *Bilgi*, 40, 1-16.
- Bahadıroğlu, M. (2000). İbrâhim Zâhid-i Geylânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 21, 359-360) içinde. TDV Yayınları.
- Baharlu, İlgar (2020). *Şab’ın Bahçesinde; Şab İsmail Öncesi ve Sonrası Kızılbaşlık*, Kitabevi.
- Dânişpejûh, M. ve Münzevî-i Tahrânî, A. (1977). *Fibrîst-i Kitabhane-i Medrese-i Âlî-i Sipehsalar*. (Cilt 5). Danişgah-ı Tahrân.
- Debirsîyâki, S. M. (1999). *Tezkiretü’l-Mülûk ve Sâzmân-i İdârî-i Hükûmet-i Safevî bâ Ta’likat-ı Monrskiy ber-Tezkiretü’l-Mülûk*, (. Recebniya Çev.). Tahrân Emirkebir.
- Diyânetî, M. (2012). *FNHA (Fibrîst-i Nüşaba-yi Hattî-i İrân)*. (Cilt 14). Sâzmân-i Esnâd ve Kitabhane-i Milli.
- Geylânî, Sultan Mahmud bin Sultan Burhaneddin. ‘*Akâ’id-i Evliyâ’-i Seb’a, yazma nüshası*, Horasan (Meşhed) Âsitan-ı Kuds-ı Razavî Kütüphanesi, № 204.
- İbn Bezzaz-ı Erdebilî, Dervîş Tevekkülî (1994). *Safvetü’s-Safâ*, (Gulamrıza Tabatabâi Mecd Ed.) Erdebil.
- İskender Beg Münşi (2011). *Târîx-i ‘Âlemârâ-yi ‘Abbâsî*, (F. Muradi Ed.), II c., Nigah.
- Khalily, R. (2009). *Sultân Mahmûd bin Sultan Burhâneddin Geylânî’nin ‘Akâ’id-i Evliyâ’-i Seb’a İsimli Eseri (İnceleme-Metin-Dizgin)* (Tez No. 277530) [Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Minorsky, V. (1954). A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 16(3), 515-527. <https://doi.org/10.1017/s0041977x00086821>
- Muhammedzade Siddik, H. (2003). *Divan-ı Garibi ve Tezkire-i Mecâlis-i Şu’arâ-yı Rûm*, Garibi-i Tebrizi Menteseoğlu.
- Muhammedzade Siddik, H. (2007), *Kara Mecmua (Şeyh Safiyüddin Erdebilî’nin Şiirler, Sözler, Öğütler ve Menkıbeleri)*. Ahter.
- Pirzade, M. R. Z. (2022). *Tuhfe-i Süleymanî (Esasname-i İ’tikadi-i Tarkikat-i Zabidiyye ve Safeviyye) be-İnzîmâm-ı Metn-i Buyuruq*. (H. Naci-i İsfahani Ed.), Encümen-i Âsâr ve Mefahir-i Ferhengî-i İsfahan, Hane-i Hikmet.
- Pirzade-i Zahidî, Şeyh Hüseyin (1924). *Silsiletü’n-Neseb-i Safeviyye*, İntişarat-ı İrânşehr.
- Sûrî, M. ve Asgerî, M. (2022). *Mahmud bin Burhaneddin Zabidî, Du Risale-i Felsefî-İrfani, “Tuhfe-i Süleymani” ve “Suâl ü Cevâb”*. Müessese-i Pejuhişi-i Hikmet ve Felsefe-i İrân.
- Şah, S. (2007). *Safvetü’s-Safâ’da Safiyüddîn-i Erdebilî’nin hayatı, tasavvufî görüşleri ve menkıbeleri*, (Tez No. 221809) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Velayî, M. (2000). *Fibrîst-i Kütüb-i Hattî-i Kitabhane-i Merkezî ve Merkez-i Esnad-ı Asitan-ı Kuds-ı Razavî*, C1 (Hikmet), Kitabhane-i Merkezî ve Merkez-i Esnad.

Ek / Appendix: 1

Şekil 2: Akā'id-i Evliya'-i Seb'a, 1b-2a

Ek / Appendix: 2

Şekil 3: Aka'id-i Evliya'-i Seb'a, 46b

Ek /Appendix: 3

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين
الحمد لله المجد المنعم المعبود لقد رتبه المظنغ فرساقه
المربوب لجلاله المرفوب اليه قيمته انه قد امره
بجميع خلقه على فاستع ود في فقسا وارفع فوق
كل منظر الذر لا بد آء لاولته ولا غاية لازايته القيام
قبل الاشياء الذاير الذر بقوامها والقاهر الذي
لا يوده حفظها والقادر الذر بعظمته تعزوا بالملكوت
وبقدرته توحد بالجيروت وبكلمته اظهر حجج خلقه
اخترع الاشياء الشرا وابتدعها ابتداء بقدرته
وحكمته لا في شئ فيبطل الاختراع واللعلة فلذا لا يفتخ
خلق يا شرا كيف شرا متوحدا بذلك لاظهار حكمته
وحقيقته ربوبيته لا تعبطه العقول ولا تلبسه الاوام

والله اعلم

Şekil 4: Tuhfe-i Süleymani risalesi, başlangıç

Ek /Appendix: 4

المتنع من احدث فليس الله عرف
 من عرف بالتشبيه ذاته ولا اياه و
 حد من كنهه ولا حقيقه اصاب من
 مثله ولا به صدق من نفاه ولا حمد
 من يشا واليه ولا آياه عنى من شبهه
 ولا له تدلل من بعضه ولا آياه اراد من
 توهمه كل معروف بنفسه مصنوع و
 كل قائم في سواه معلول بضع الله
 يستدل عليه وبالعقول يعقد معرفته
 وبالظفره تثبت حجه خلق الله حجاب عنده
 وبنهم وسباينه اياهم مفارقة ابي
 نيتهم وابتداوه اياهم دليل على ان لا
 ابتداء له لعجز كل مبتدا عن ابتداء غيره
 وادوته اياهم دليل على ان لا
 ادوة فيه له لشهادة الادوات
 تحت الحجاب بعون الملك
 الوهاب

Şekil 5: Tuhfe-i Süleymani risalesi, son

Ek / Appendix: 5

شماره ۱۳
از علمای سیدان جامع
آصفی و انیسایان
در سال ۱۳۰۰

از حضرت سلطان اودیا خواجه
سلطان علی الصفوی قدس سره از حلول
که در کیش کافر است چنانچه حضرت
فرمود اودیا فرمود اندک که بر پیش نیکنم کن
که نه حال است و نه حال بلکه اینجا بکنند و حال
و نه است پس مشابه و مشابهند آرد و میرا
از حضرت که در کمال آنحضرت اقبال نمودند
و تقاضای این تو میدیدم معنی آرد
که امر تماماً موجود است از خود و هیچ چیز دیگر
موجود نیست بذات خود چنانکه امر تماماً

Şekil 6: "Sual ü Cevab" risalesi, başlangıç

Ek / Appendix: 6

۶۳
 اینان است و محمدترین فسادوی که در این
 از شوهر اینان لعنه الله علیهم الیوم الدین
 بهم رسیدند و در حضرت امام المتقین و عبود
 الدین سید الشهدا حسین بن علی بن ابی طالب
 است علیما الصلوة و السلام و از آنکه مذکور
 ساختم ظاهرند خلافت ایرالمومنین
 علیه الصلوة و السلام بنافاصله و بعد از آن
 خلیفه نبی امام المسلمین امام حسن و بعد
 از آن امام المتقین سید الشهدا امام
 حسین و همچنین تا حضرت صاحب الزمان
 صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین

Şekil 7: “Sual ü Cevab” risalesi, son

AKA'ID-İ EVLİYA'-İ SEB'A, ONE OF THE FIRST TURKISH SOURCES OF SAFAVİD ORDER

(Extended Summary)

Aka'id-i Evliya'-i Seb'a was founded in the first half of the 15th century by Sultan Mahmud bin Burhaneddin Geylani (Zahidi), the grandson of the son of Sheikh Zahid-i Geylani (1218-1301), expressing the views of 7 Safavid-Zahidi sect sheikhs, including himself. It is a 'hikmat' (philosophical) treatise. In this treatise, the philosophical and theological views of Sheikh Zahid Geylani and his son-in-law Sheikh Safiyüddin Erdebili, as well as their descendants Sheikh Cemaleddin Zahidi, Sheikh Sadreddin Musa Safavi, his son Hoca Sultan Ali Safavi, Sultan Burhaneddin Zahidi and his son Sultan Mahmud Zahidi are included. He states that upon the request of Sultan Mahmud Geylani's son, Şeyhzade Melik Tayfur, and some of his disciples, he and his ancestors briefly wrote down the rumoured opinions. The reason why the work is called *Aka'id-i Evliya'-i Seb'a* (Beliefs of the 7 Saints) is that it is composed of the beliefs of the last 7 sheikhs. The number 7 appears as a symbol of perfection and sainthood in many beliefs.

Our information about the author is quite limited, but when we look at his genealogy, it is possible to estimate that he lived in the late 14th century and the first half of the 15th century, based on the information that his uncle Hacı Sultan Ali died in 1429. It is obvious that he received a good education from his command of philosophical issues, language skills and expression ability.

The work is generally written in Old Azerbaijani Turkish and since it contains the answers to the questions of the disciples, it is an original treatise of wisdom that sometimes bears the characteristics of the Tabriz and Ardabil dialects of the Safavid-Zahidi disciples. The Ardabil dialect, the homeland of the Safavid dynasty, has become the standard dialect of religious literature in Azerbaijan, especially the elegy (marsiya) genre, for centuries, as in this work. One of the interesting aspects of the language of the treatise is that it has Chagatai Turkish characteristics, especially the ablative suffix (+dIn), and that it was entirely copied with Eastern Turkish spelling. It is possible to explain the phonetic and morphological diversity of the language of the work and the dual usages with the various profiles of the followers of the sect.

The *Aka'id* treatise was later translated into Persian under the name *Tuhfe-i Süleymani* by Muhammed Refi' Zahidi (Pirzade), also a member of the Zahidi dynasty, in the 17th century. Researchers who published this work in Iran (Suri and Asgeri: 2022) considered another treatise in the manuscript number 6451 in the Mederese-i Âli-i Sepehsâlâr Library, named "Su'âl u Javâb" (Question and Answer), to belong to Sheikh Mahmud Geylani. Our examinations in the current study show that this treatise is not an independent treatise, but a continuation of *Aka'id*'s translation, and that it was added to the beginning of the copy by mistake. In this Persian translation, Pirzade also added the views of his own teacher Rajabali Tabrizi to the work. This translation, including the question and answer section, consists of 118 pages in total, which is twice as long as the source work.

This treatise, for which we examined the linguistic features and prepared the transcription as our master's thesis in 2009 (Marmara University Turkic Studies Institute), was overshadowed for a long time because it was once very popular but remained in a single copy (Mashhad, Library of Astan-i Quds-i Razavi, no. 204) and perhaps because it did not coincide with the revisionist views of the Safavid II period. The work, consisting of 46 pages in total, deals with the doctrine of the Safavid-Zahidi sect in depth and comprehensively. In the treatise, many issues such as the lineage of the sect, the nature and attributes of God, the issue of unity, divine justice, arguments on reason and its levels, the nature of the afterlife, the institution of prophethood, the appointment of the prophet as the caliph are examined, often in the form of questions and answers, with a dialectical method, and some naturists and 'Zindiq' (heretic) ideologies were criticized. Although there is a strong emphasis on Ahl al-Bayt in the work, the history of the Safavid sect is directly related to the Ali bin Abu Talib through Kumeyl bin Ziyad Nakha'i. In the last chapter, the issue of caliphate and imamate was also discussed, and the argument that Ali's sons were right was emphasized.

In a sense, *Aka'id-i Evliya'-i Seb'a* should be evaluated within the *Qara Majmu'a*, which is considered as the collected works of the Safavid order in Turkish, and as the charter of this order. The main theoretical

work of this group, which includes various 'buyuruq's, legends, advice and sayings, should be *Aka'id*. Unlike other treatises, which are more popular propaganda works, *Aka'id* is a deeply processed treatise of 'wisdom' and is a work prepared for an elite addressee that cannot be understood without philosophical prior knowledge.

It is noteworthy that Turkish was so prevalent in the Safavid sect, almost all of whose leaders were Azerbaijani (Ardabil, Tabriz, Zanjan, Geylan), about 100 years before the Qizilbash state. It is possible to think that the fact that Sheikh Mahmud Geylani wrote his work in a Turkish mixed with some Eastern Turkish features is an evidence that they, like the Safavid dynasty, have a Turkish identity in their Khorasan origins. It is also noteworthy that a free thought environment was created for philosophers in this period and environment, while marginal-thinking Azerbaijani sages such as Nasimi and Suhrawardi had to pay with their lives for their different thoughts in previous periods and fields.

We are of the opinion that the *Aka'id-i Evliya'-i Seb'a* treatise is an important source in Qizilbash studies, as it was written first-hand and directly from the mouths of the leaders of the Safavid order. In addition, as a prose work belonging to the Old Azerbaijani Turkish period (XIII-XV), it is a cult work in terms of language and literature. In this study, the linguistic features of the work have been examined with abundant examples, its content has been evaluated, and colored foils from the beginning and end of the manuscript and examples from the Persian translation have been added.

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf/Cite as

Atabay, T. (2024). Safevi Tarikatının ilk Türkçe kaynaklarından 'Akā'id-i Evliyā'-i Seb'a. *SÜREK Alevilik – Bektaşilik ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2, 79-101.

Atabay, T. (2024). 'Akā'id-i Evliyā'-i Seb'a, one of the first Turkish Sources of Safavid order. *SUREK Journal of Alevism – Bektasism and Cultural Studies*, 2, 79-101.

Yazar / Author

Toğrul Atabay

Dr., Bağımsız Araştırmacı
PhD, Independent Researcher

togrul.ata@gmail.com, 0000-0001-5159-5786

Geliş Tarihi / Received

22 Mayıs / May 2024

Kabul Tarihi / Accepted

30 Haziran/June 2024

Yayın Tarihi / Published

30 Haziran/June 2024

Yayın Sezonu/Pub Date Season

Haziran/June

Sayı / Issue

2

Sayfa / Pages

79-101

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Kapsam / Scope

Sosyal ve Beşerî Bilimler / Social and Humanitarian Sciences

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Ethical Statement

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem ve iThenticate programı tarafından incelenerek intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları / Contribution Rates of Authors to the Article

Makale tek yazarlıdır. / The article is single authored

Çıkar Beyanı / Declaration of Interest

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır. / There is no conflict of interest in the preparation of the article.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü / Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Hacı Bektaş Veli Research and Application Institute